

ДУХОВНІСТЬ ЛІТЕРАТУР СВІТУ

УДК 821.161.2

Рева-Лєвшакова Л. В.,

доктор філологічних наук, професор,
завкафедри мовної та загальногуманітарної підготовки іноземців
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ В НЕОРЕАЛІСТИЧНІЙ НОВЕЛІСТИЦІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (В. Винниченко, В. Підмогильний)

У статті пропонується розглянути питання про визначення характеру у літературознавстві. На матеріалі праць В. Фащенко робиться спроба зорієнтувати дослідницькі погляди на роль характеротворення у художній літературі. До аналізу залучені неореалістичні новели «Салдатики!» В. Винниченка та «Третя революція» В. Підмогильного.

Ключові слова: *характер, характеротворення, типи характеру, неореалізм.*

The article proposes to consider the definition of character in literary criticism. On the material of V. Faschenko's work an attempt is made to orient research views on the role of characterization in fiction. The analysis involves neo-realist novels "Saldatiki!" by V. Vynnychenko and "Third Revolution" by V. Podmohilin.

Key words: *character, characterization, types of character, neorealism.*

В статтє акцентировано внимание на определении места термина «характер» в литературоведении. На материале работ В. Фащенко делается попытка сориентировать исследовательские взгляды на определении важной роли характера персонажа в художественной литературе. К анализу привлечены неореалистические новеллы «Солдатики!» В. Винниченко и «Третья революция» В. Подмогильного.

Ключевые слова: *характер, характерообразование, типы характера, неореализм.*

Понятійне значення характеру відображене в загальноприйнятих варіантах, поданих майже у всіх тлумачних словниках, як, наприклад, у статті В. Войнова, про характер – це «вдача людини, її стійкі психічні властивості, особисті риси поведінки і діяльності; твердість волі, наполегливість у досягненні чогось» [ТСУМ 2004:851]. Ці «класичні» ознаки характеру взяті за основу в працях дослідників, які намагались утвердити термінологічне значення характеру в літературознавстві. Гадаємо, що адаптування терміну в літературознавстві мало своїм підґрунтям бажання причетних до літературознавчого кола розширити обрії поетичного аналізу за рахунок розширення погляду на персонаж, не тільки як на дійову особу, а й як на сукупність різноманітних проявів власного «я» у поведінці та ставленні до життєвих колізій. Але термінологічне визначення характеру залишається

прерогативою енциклопедичних видань, тлумачних словників та словників з психології. В літературознавчих довідниках не прийнято виділяти характер як окрему літературознавчу категорію. Таким чином, маємо приклад того, що до уваги не береться багатовікова історія життєствердження характеру в літературознавстві, адже про фундаментальність цієї категорії в літературі висловлювався ще Аристотель. Проте тенденції сучасного літературного розвитку спрямовані на розкриття характеру в художньому творі. У зв'язку з цим особливої складності набуває проблема відображення характеротворення в неореалістичних творах початку ХХ століття, зокрема новелістиці. Тому, на наш погляд, обрана тема дослідження є актуальною в світі художньо-аналітичних міркувань.

У вітчизняному літературознавстві дослідницьку увагу на характер в художньому творі привернув у своїх працях В. Фащенко. До своїх праць В. Фащенко ґрунтовно залучив знання із суміжних наук, насамперед психології, а саму категорію характеру вважав однією з найважливіших у літературознавстві. Уваги заслуговує його визначення: *«... характер у художньому творі – це відображені в світлі авторського ідеалу порівняно сталі властивості й змінні відношення, які утворюють закономірну своєрідну соціально-психологічну єдність, котра формується і виявляється в зовнішній і внутрішній діяльності людини у найрізноманітніших ситуаціях»* [Фащенко 2005:39]. Відомо, що це визначення давалось дуже складно вченому, адже свої думки про характер він виносив на широкий загаль кафебри, на якій працював в університеті імені І. І. Мечникова. Визначення мало неоднозначні погляди колег і характер (ще одне із можливостей слова) полемічних дискусій, після яких Василь Васильович неодноразово допрацьовував своє формулювання.

В. В. Фащенко визнавав, що в трактуванні поняття «характер» чимало нез'ясованого: *«Що ширше – образ чи характер? Входить до нього темперамент чи ні? Може бути персонаж характером? Проте ці питання – другорядні. Істина полягає в тому, що головним предметом зображення в*

літературі є людина. Аспекти ж – чи є вона, людина, лише індивідом, стала чи стає особистістю (зі знаком плюс чи мінус), має «ядро» чи зовсім безхарактерна – то вже залежить від концептуальності творів, рівня вищої майстерності» [Фащенко 2005:37–38]. Продовжуючи свою думку про мету дослідницької праці, автор етюдів про психологізм літератури дає підказку того, що, досліджуючи художній образ людини чи обставин, природи, часу, промінь зору буде сконцентровано на поняттях художньої теорії відображення. Але при аналізі характеру оперувати потрібно буде соціально-психологічними категоріями.

Своєрідності набуває характер у своїй художній відображеності. Так, самі персонажі своєю мовою, внутрішніми монологами і життєвими діями впевненими чи невпевненими, з добрими намірами чи ні, продуманими чи раптовими, підказують особливості свого типу: чи то сангвініка, чи меланхоліка, чи флегматика, або холерика. В свою чергу ці типи зазначають мотиваційну основу вчинків, які в свою чергу створюють фабульний розвиток дії. Особлива складність вивчення характеру в творах початку ХХ століття полягає в поясненні специфічних рис своєрідністю творчості, а ще більше у зв'язку з приналежністю до тієї чи іншої естетичної системи, зокрема неореалістичної.

Хоча в різні часи літературознавці висловлювали власні думки про неореалістичні принципи творчої майстерності, все ж питання лишається й досі відкритим. Так, прихильник неореалістичного спрямування В. Мельник, досліджуючи творчість В. Підмогильного і його особливу роль в становленні В. Винниченка як письменника, котрий збагатив українську прозу новими, зокрема неореалістичними принципами зображення людини, відзначав, що *«межа реалізму закінчувалась тоді, коли письменник заглиблювався у внутрішній світ персонажу для самодостатнього осмислення його як людини, пізнання її ірраціональної сутності, екзистенційності, незалежно від суспільного оточення. Це вже перехід від засобів зображення до принципу відображення» [Мельник 1994:46].* Основа такого вишуканого міркування про

художню літературу вбачається в наявності певних рис фіксації психологічних ознак, які домінують в неореалізмі. Ця теза підтверджується прикладами творів представників неореалізму: В. Винниченка, В. Підмогильного. Саме в їхніх творах засвідчуються визначальні риси неореалізму: заглиблення у внутрішній світ персонажа для самодостатнього осмислення його як людини, пізнання її ірраціональної сутності, увага до внутрішніх психологічних чи зовнішніх соціальних суперечностей як виявів понадчасового, метафізичного конфлікту добра і зла, об'єктивність подання позицій кожної зі сторін художньо-творчих психологічних колізій та конфліктів.

Письменників приваблює мікросвіт особистості як складова макросвіту існування суспільства. Залишившись на художньо-естетичних засадах традиційного реалізму, в центрі уваги неореалістичних творів зазначених митців перебувають актуальні проблеми і вирішуються гострі соціальні конфлікти. Людина цікавить письменника-неореаліста своєю самотністю та самодостатньою неповторністю, які визначаються складовими частками її характеру. Втім, психологічні процеси внутрішнього буття та їхні зовнішні виявлення зображаються в конкретній ситуації – так ясніше розкриваються таємниці людини. Зображення начебто «зсередини» літературного героя спричиняє художньо-стильову кореляцію твору, яка позначена тим, що письменники більше звертаються до людської психології, сфери почуттів, роздумів, рефлексій. Останнє складає вже авторську концепцію людини та психологічно зумовлений тип її характеру.

В літературознавстві В. Фащенко першим розрізнив психологічні типи сутності характеру. Людині в цій класифікації належить перше місце, а далі: індивід, індивідуальність, особистість і каркас особистості. Втім, В. Фащенко зазначав, що *«людина – істота біосоціальна. Вона може стати особистістю, а може залишитись і на рівні окремого, випадкового індивіда. Все залежить від обставин, від діяльності людини, її характеру, морального кодексу і – головне від рівня і масштабності її світогляду»* [Фащенко 2005:43]. Сутності

особистості автор книги «Характер і психологізм» давав принципове значення: *«людьми народжуються, а особистостями стають»* [Фащенко 1988:23].

Здебільшого персонаж неореалістичного твору – це не активний діяч або яскрава особистість, а пересічна, невизначна людина. Хоча в психологічній палітрі художніх персонажів неореалістичних творів є приклади і досить стійких характерів непересічної людини – особистості. Пояснення таких таємничих складових людської психіки можна віднайти в аналітичних судженнях про поведінку людини автора монографії «Людина для себе» Е. Фромма: *«... риси характеру постають джерелами сили, про які особистість, незважаючи на їхню потенційну могутність, може навіть і не підозрювати, а отже, і не усвідомлювати своїх можливостей»* [Фромм 2006:87]. Приклад подібного перевтілення продемонстровано В. Винниченком у новелі «Салдатики!» Більше того, В. Винниченко-новеліст чи не першим в українській літературі створив неординарний психологічний образ – характер лідера. Кут зору авторської уваги зосереджений на Явтухові, якому судилося у відповідальну хвилину стати лідером і, зрештою, загинути. Автор розкриває сходи переродження людини в особливій ситуації: організований гурт села потребує вождя. У нестандартній ситуації з'являється неформальний лідер, той, хто знає, що робити, адже за розгубленою людиною не підуть інші. Тому в новелі повторюються деталі: «у Явтуха твердий погляд», «тихий, твердо-спокійний голос». Крутий поворот в житті героя виправданий розвитком подій, коли «невідомо, ким були підкинені» прокламації, які прочитали всі, а після «село мов прокинулось»: *«З якоюсь дикою ненавистю та злістю закипили балачки по хатах, з якимсь невідомим досі, гострим болем стали згадувати тепер усі муки і здириства <...> не було вже тої покірливості і боязкого підлизування <...> суворо і похмуро робили вони <...>, ніби чогось чекаючи»* [Винниченко 2005:109].

Головний герой Явтух іншого складу людина, іншого характеру. Твердий його погляд виказує власну рішучість і віру, ясні очі – чистоту і відкритість намірів. Усе це разом складає образ іншої людини, яка може мати владу над

людьми. Ознайомившись з прокламацією, Явтух *«дуже замислився», «тихо він ходив по селу», «щось думаючи» і «дивлячись кудись далеко ясними очима»* [Винниченко 2005:109]. А через три дні він виказує готовність скликати всіх до волості на сход. Такі вольові зусилля пояснюються психологічними можливостями, закладеними біологічно в характер людини. Але про ці речі автор не напише в художньому творі. Тому дослідження такого плану ґрунтується на з'ясуванні питань психічних явищ. Щодо наведеного прикладу, то ми маємо зображення психічного стану, які М. Левітов визначив цілісною характеристикою *«психічної діяльності за певний період часу, яка показує своєрідність перебігу психічних процесів залежно від відображуваних предметів і явищ дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості»* [Левітов 1964:20]. В. Фащенко вважав, що психічні стани невичерпні й плинні, і зрозуміти їх можна *«тільки завдяки всебічному аналізу, де на першому плані – суспільна поведінка людини, її невимірні зв'язки зі світом»* [Фащенко 2005:63]. Щодо головного героя новели *«Салдатики!»* Явтуха, то його вольові зусилля взаємозумовлені емоційними та пізнавальними станами, які складають основу шкали трьох основних процесів. А неореалістичні рамки твору пояснюються вимірами емоційного стану героя: *«Тихо він ходив по селу, перше мало хто чув від його якоїсь довгої розмови, а тепер ще більше затих, щось думаючи, твердо склавши тонкі свої губи»* [Винниченко 2005:109]. Пізнавальний стан виявляється у рядках: *«Прочитав раз, прочитав удруге і дуже замислився»* [Винниченко 2005:109]. У Явтуха скоріше ніж у кого визріли переконання, він глибше збагнув ситуацію і зумів побачити її в широкому контексті подій. Характерним є епізод, коли з його ініціативи збирається сільський сход і він сам починає схвильовану промову, в якій апелює до християнської свідомості односельців. Просто і переконливо він доводить, що вони самі творять неправду, гріх, бо порушують заповідь: *«У поті лиця їж хліб»*. Рішучість разом з хвилюванням і певним бажанням повести відтінює *«скромність»* старости, який *«щось бовкнув до селян»* і одійшов у бік, уступаючи місце Явтухові, який стояв попереду і *«мов тільки і чекав»*, коли

йому дадуть слово. Він «голосно і дзвінко почав говорити», а з грудей «виходило довге задержане зітхання». Рефреном його промови став заклик «обкрадають нашу правду». Селяни слухають його «як зачаровані», а він «*більше і більше розходився і, мов одрубуючи кожне слово, бив ним по серцям*» [Винниченко 2005:109] людей, які хотіли почути про те, що їм кажуть. У словах Явтуха вони знаходять у край важливі для них думки.

Вершиною напруження в новелі стає психологічний двобій, підкріплений словесним і моральним боєм двох лідерів – Явтуха і офіцера – в кульмінаційній сцені протистояння двох мас – селянської та солдатської. Моральна перевага на боці Явтуха і вона передусім у його відвертості і правоті. Взявши відповідальність за долю односельців, він чесно несе її аж до своєї смерті. Це визначальні риси його характеру, які підкріплюються його взаєминами з людьми. В таких стосунках можна помітити головне: той, хто може повести за собою інших, перестає належати собі, у цьому проявляється стійкості характеру.

Сюжети неореалістичних новел В. Підмогильного мають іншу фабульно-сюжетну структуру, в якій визначається цікавість до екзистенційного. Подібна своєрідність виявляється в філософсько-етичному аспекті в новелах «Третя революція». Основні проблеми цих творів позначені В. Мельником: «*Людина і обставини, колективне і особисте, сліпі інстинкти природи і обов'язкова суспільна мораль суперечності прагнень розуму і серця*» [Мельник 1991:7]. В основі новел – пізнання психіки людини, яка знаходиться в пошуку себе самої, а також намагається усвідомити глибину свого існування і відчутти себе часткою буття. Другорядного плану набуває розум героя, а на передній висунуті позарозумові аспекти духовного життя персонажів: почуття, інтуїція, уявлення, несвідоме.

Проблема пізнання характерів є основною в новелі «Третя революція». В центрі фабули – захоплення армією Махно міста. Назва номінальна – «*третя революція – це похід села на місто*» [Підмогильний 1991:229], справжнє розуміння якої прозаїк намагається пояснити роздумами підлітка Колі: «*Нічого*

путнього з цієї революції. Отак показаться, та й годі. <...> Їм усім аби нажертись та потягти щось» [Підмогильний 1991:221]. Можливо, своє сприйняття революції виразив в роздумах героя автор, тому глибокої суті набувають ці слова. В. Підмогильного цікавлять передусім зіткнення двох характерів як двох внутрішніх світів: Ксани і Махно. Чиста, загадкова душа Ксани стикається з сильним характером «великого анархіста» та розпусного вбивці водночас. В неї яскрава натура, обдарована чудовою уявою та враженням. Загадковість в її вигляді з'являється в моменти потужного осмислення дійсності, усвідомлення глибин буття. Її «я» не залишається байдужим до кровопролиття в бою, хвилювання в місті для Ксани – її особисте хвилювання і глибоке враження від того, що відбувається: *«Я була колись біля моря й воно хвилювалось. Тоді на душі теж неспокійно»* [Підмогильний 1991:213]. Багата уява героїні націлена на високу матерію, а тому душевні переживання перемагають розум. Вона відчуває внутрішнє захоплення та живе думками про те, що командир Махно прийшов і змінив її життя. В. Підмогильний не мотивує, як Ксана прийшла до обожнення Махно. Таке будівництво фабули, де загадковість незбагненого перемагає логіку тверезого розуму, є типовим для письменника. Вольові зусилля характеру героїні націлені на бажання зустрічі зі своїм кумиром.

Образ Махно різний: він спокійно розстрілює людей і допомагає мешканцям дитячого будинку, він вульгарний у спілкуванні і пише вірші. Він, як і Ксана, замислюється про свою душу і сам себе возвеличує, протиставляючи оточуючим: *«Мене ніхто не розуміє»* [Підмогильний 1991:226]. Він має владу над людьми і сам робить з себе надлюдину: *«І нащо ховати від себе, що він великий? <...> І хіба ім'я його не котиться степами, несучи жах, руїни і разом давню свіжину землі? Хіба не поставлено його міцно на прапорах і не накреслено на вічних сторінках історії? Його ім'я! воно було. Він розсипав його, як росу на поля, воно зійшло буйно, він бачив його скрізь»* [Підмогильний 1991:227]. Ці авторські слова про бажання Махно руйнуються наступними рядками про те, що ім'я він утратив і перед ним постає питання:

«Тай й сам він хто, оповитий химерною гірляндою легенд? <...> Він хтось, що повстав з темних глибин землі, щоб промайнути забутим огнем далеких днів» [Підмогильний 1991:227]. Зустріч Махно з Ксаною, інтенції якої були спрямовані познайомитись з ним, відбувається звичайно для нього, звиклого до приходів інтелігенток, яку для себе він визначає як «незвичайну». Для героїні все відбувається як уві сні. Картина попущення, безмежної розпусти, принизливого розгнузданого «бенкета» махновської сотні підказує поза-текстуальний момент пережитого Ксаною жахливого розчарування. Життя втратило цікавість і вся вона стає *«потворною купою зганьбленого тіла»* [Підмогильний 1991:232]. Сцена згвалтування залишається за кадром. Такі авторські прийоми притаманні неореалістичним творам, в яких зберігається коректність до реальності ще від традиційного реалізму, який на відміну від натуралізму намагався зберегти моральність. Коректність стає відмінною рисою неореалізму, це відрізняє його від інших модерністських напрямів, в яких присутні досить відверті картини.

Реалізм подій у новелах В. Винниченка і В. Підмогильного, має риси маргінальності, тому він постає в оновленій, а саме неореалістичній якості, поява якої пов'язується в українській літературі на початку ХХ століття із загальною тезою про дифузю, взаємопроникнення стилів і появи перехідних явищ. Новели письменників стають в ряд із творами літератури, в яких художньо досліджується психологія окремої людини в момент великих потрясінь. Тому слід наголосити на внеску митців в скарбницю пізнання характеру в неореалістичних творах, докладний аналіз яких залишається на часі.

БІБЛІОГРАФІЯ

Винниченко 2005 – Винниченко В. К. Вибрані твори / В. К. Винниченко. – К. : Сакцент Плюс, 2005. – 256 с.

Левитов 1964 – Левитов Н. Д. О психических состояниях человека / Н. Д. Левитов. – М. : Просвещение, 1964. – 343 с.

Мельник 1991 – Мельник В. О. Валер'ян Підмогильний // Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Роман / В. О. Мельник. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 5–25.

Мельник 1994 – Мельник В. О. Суворий аналітик доби : Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. / В. О. Мельник. – К. : Академія, 1994. – 318 с.

Підмогильний 1991 – Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Роман / В. П. Підмогильний. – К. : Наукова думка, 1991.

ТСУМ 2004 – Тлумачний словник української мови / За ред. В. С. Калашника. – Х. : Прапор, 2004. – 992 с.

Фащенко 1988 – Фащенко В. В. Вибрані статті / В. В. Фащенко. – К. : Дніпро, 1988. – 373 с.

Фащенко 2005 – Фащенко В. В. У глибинах людського буття : Літературознавчі студії / В. В. Фащенко – Одеса: «Маяк», 2005. – 640 с.

Фромм 2006 – Фромм Э. Человек для себя. / Э. Фромм. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, 2006. – 352 с.